

sosyolojik kuramda insan ve insan-toplum ilişkileri

Kadir CANATAN

Doç.Dr., Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi

Klasik ve çağdaş sosyoloji kuramlarında insan ve toplum ilişkilerinin betimlenmesi ve temellendirilmesinde, “insanın doğası”na ilişkin kanaat ve düşünceler önemli bir rol oynamaktadır. İnsanın kendini tanımasına yönelik ilgi ve araştırmaların çok eskiye uzandığı bilinmektedir. “Kendini tanı” ifadesi bir Eski Yunan deyimidir ve Delphi’deki Apollon Tapınağı’nın giriş kapısının üstüne Latince olarak kazınmıştır. Düşünce tarihçileri benzer ifadelerle, Eski Mısır’da da rastlanıldığını söylemektedir. Bizde, ondördüncü yüzyılda yaşayan Yunus Emre, “İlim ilim bilmektir, ilim *kendin bilmektir*” diyerek aynı fikri dizelerinde ölümsüzleştirmiştir.

İnsanın kendini tanıması ve kendisiyle ilgili ortaya attığı görüşler, salt soyut bir düşünce olarak görülmemelidir; bu düşünceler ne kadar soyut olursa olsunlar, bunların gerçek yaşam açısından birçok sonuçları bulunmaktadır. İnsan kendisini nasıl tanımlarsa öyle de “olur” ve öylece de “davranır”. Kendisi hakkındaki kanaatleri, başkalarıyla kurduğu ilişkilerini belirler. Dahası İslam bilginleri, “Kendini bilen Rabbi’ni bilir” sözüyle, insanın kendisi hak-

kındaki bilgisinin, onun dikey anlamda Tanrı'yla ilişkilerinde de tayin edici bir rol oynadığına işaret etmişlerdir.

İnsan doğası hakkındaki görüş ve kanaatlerin toplumsal sonuçlarını, birey ve toplum ilişkilerinin biçimlenmesinde görüyoruz. Bu demektir ki "kendini tanıma" insanın hem dikey, hem de yatay ilişkilerini tayin etmektedir. Kimi sosyologlara göre insan, "Toplum" olarak ifade edilen devasa yapının karşısında pasif ve çaresizdir. Bunlara göre Toplum, "insanın zindanı"dır. Kimi sosyologlarsa, tam tersine toplumu, bir seçenekler dünyası ve dolayısıyla insanın kendini özgürce geliştirebileceği bir ortam olarak görürler.

Politika kavramının Batı dünyasındaki bu serencamı, açıktır ki insanın daha çok yurttaş kimliğini, devletle ve kamu ile alakalı olan ilişkilerini ifade etmektedir.

Hem sosyal düşünce tarihi, hem de modern sosyoloji tarihi, insanın toplumla ilişkilerini ifade etme konusunda pek çok düşünce ve tartışmaya konu olmuştur. Burada temel soru şudur: İnsan, toplum tarafından "belirlenen" ve dolayısıyla özgürlüğü elinden alınmış bir varlık mıdır? Yoksa insan "özgürlüğü"nü toplumda mı kazanmaktadır? Birey ve toplum ilişkilerinin açıklanması, sosyolojide bir anlamda insanın kader ve özgürlük sorunuyla sıkı sıkıya ilişkilidir ve dolayısıyla soyut bir tartışma konusu değildir. İnsanın yaşamını derinden etkileyen hayati bir sorundur.

İbn Haldun, "Mukaddime" adlı ünlü sosyoloji klasikinde "İnsan tabiatı itibarıyla medenidir" der. Bu ifade kendisinin de belirttiği gibi yeni ve kendisine ait bir görüş değildir. Bu görüş kadim Yunan filozoflarının bir görüşüdür. Yunanlı filozoflar "medenî" kelimesinin yerine "politik" (*political*) demeyi tercih etmişlerdir. İlginçtir Mukaddime'nin kimi çevirmenleri, bu cümleyi Türkçe ya da başka dillerde ifade ederlerken, bazen "politik", bazen de "sosyal" demeyi uygun görmüşlerdir. Bu, görünüşte basit bir çeviri sorunu gibi görülse de gerçekte çok önemli bir tercihtir ve insan doğasıyla alakalı olarak önemli bir şeyi vurgulamaktadır.

Şimdi daha nötral bir soru soralım: İnsan, politik bir varlık mıdır, yoksa sosyal bir varlık mıdır? Daha da önemlisi bu ifadeler bağlamında insanın politikliği ya da sosyalliği ne anlama gelmektedir?

Politika sözcüğü, Eski Yunancada "politeia"dan türetilmiş olup "toplumda yurttaş olarak yaşamayı" ifade etmektedir. Terim olarak antik Yunan'da şehir devleti, "polis" in ortaya çıkmasıyla kullanılmaya başlamıştır. Politik, şehir devletindeki toplumsal yaşamla ilgili olan her şeye göndermede bulunur. Tersinden söylenecek olursa, "özel yaşam", "sıradan insan" ve "birey" gibi kavramların zıddıdır. Eski Yunanlılar, "politik" olan ile "sosyal" olan arasında bir ayrım yapmıyorlardı. Bu düşünce, "politicus" veya "civilis" olarak Romalılar tarafından devr alınmış ve Roma Cumhuriyeti'ndeki durumu ifade etmek üzere kullanılmıştır. Roma Devlet'inde bu kavram kullanışsız bir hale gelmiştir.

Politika kavramının yeniden gündeme gelmesi için, feodalizmin yerini yeni sivil topluma bıraktığı erken modern Avrupa'nın ortaya çıkışına kadar beklemek gerekecektir. Bu dönemde politika, devletin yönetsel yapısından bağımsız olarak "devletle ilgili" her şeyi anlatmaya başlamış ve böyle yeni bir anlam kazanmıştır.

Ondokuzuncu yüzyılda liberalizm ve sosyalizm gibi büyük ideolojilerin doğuşuyla birlikte politika kavramı üçüncü bir anlam elde etmiştir. Bu yeni anlamında politika, ideolojik olarak motive olmuş gruplar arasındaki mücadeleyi ifade etmektedir. Günümüzde ne zaman "politikanın sonu"ndan bahsedilirse, ideolojik gruplar arasındaki kavganın bitmesini ifade etmek üzere bu üçüncü anlamında kullanılmaktadır.

Politika kavramının Batı dünyasındaki bu serencamı, açıktır ki insanın daha çok yurttaş kimliğini, devletle ve kamu ile alakalı olan ilişkilerini ifade etmektedir. Tarihsel ve kültürel yüklemelerden arındırırsak, politik bir varlık olarak insandan bahsettiğimizde insanı daha çok *eyleyen* bir varlık olarak ifade etmeliyiz. Politik eylemin içinde toplumu etkilemek, toplumu etkilemek için örgütlenmek ve mücadele etmek gibi etkinlikler bulunmaktadır. Politik varlık olarak insan, devlet ve siyaset üzerinden topluma kendi iradesini dikte etmeye çalışan aktif ve manipülatif bir varlıktır.

Sosyal bir varlık olarak insana ve sosyal sözcüğüne gelince, bu kavram insan olsun hayvan olsun organizmaların grup ve toplum halinde yaşama eğilimlerini ifade etmektedir. Kavram, zamanla toplumsal olanla ilgili olarak her şeyi ifade etmek üzere genişlemiştir. Ayrıca günümüzde bir insan ya da partinin “sosyal” olması, toplumda ihtiyaç içinde olan insanlarla ve dezavantajlı gruplarla dayanışma içinde olmasını ifade etmektedir.

Yine tarihsel ve kültürel yüklemelerini bir tarafa bırakacak olursak, sosyal bir varlık olarak insandan bahsettiğimiz zaman aslında bununla onun bir grubun üyesi olarak yaşama eğilimini dile getirmekteyiz. Bir grubun üyesi olmak demek, günümüzde anlaşılan şekliyle “özerk” bir “birey” olmanın tersine, gruba sadakatle bağlanmak ve grubun amaçları için seferber olmak demektir. Sosyal olan kişi, kendisinden ziyade başkasına (önce kendi grubu başta olmak üzere diğerlerine) ilgi duyan ve onunla özdeş olan kişidir. Bu ilgi ve özdeşliğin kendini feda etmeye kadar giden bir özgeci (ya da diğergam) bir boyutu vardır. Bu nedenle politik eylem, ne kadar başkalarını manipüle etmeye ve etkilemeye yönelik bir eylem ise, sosyal eylem de o kadar etki altında kalmayı ve kendinden bir şeyler vermeyi ifade eder. Bu ise doğal olarak insanı çeşitli görev ve mecburiyetlere mahkûm eder. Sosyal insan, ister grup baskısından kaynaklansın, ister içsel-ahlaki ya da ideolojik güdülerden kaynaklansın, kendini bir şeye *mecbur eden* kimsedir. Mecbur olmak ise, ister gönüllü olsun ister gönülsüz olsun kendi özgürlüğünden vazgeçmek demektir.

Özetlersek, “polis” ya da “medine/şehir” ile ilgili olarak “medeni/sivil” kavramına verilen farklı anlamlar (sosyal ya da politik) ve insanın bu anlamlar yoluyla tanımlanması (politik varlık olarak insan ya da sosyal bir varlık olarak insan) masum bir çeviri sorunundan ibaret değildir. Söz konusu kavramlardan birinin tercih edilmesi ve vurgulanması, insanın doğasına ilişkin görüşlerimizin bir dışavurumudur.

Şimdi biz, bu meselenin sosyolojik kuramda nasıl ele alındığını göstermeye ve bu şekilde, aslında sosyolojide ne tür “insan görüşleri” olduğunu ve bunun toplumsalın ifadelendirilmesinde ne gibi anlamlara geldiğini betimlemeye çalışacağız. Amacımız, gerçeğin ne olduğu ifade etmekten ziyade sosyolojik kuramın tarihinde insanın doğasıyla ilgili nasıl bir değişme yaşandığını deşifre etmek olacaktır. Çağdaş

ve klasik sosyolojik kuramların çokluğu dikkate alınacak olursa, biz burada sadece belli başlı önemli sosyolojik kuramları ele almakla yetineceğiz.

“Toplumun Keşfi”nden “Toplumsalın Sonu”na

Sosyolojik kuram, bünyesinde çözülmesi güç bir takım ikilemler bulundurmaktadır. Bu ikilemlerden en önemlisi “yapı-eylem ikilemi” olarak bilinen ve sosyologları, toplumsal gerçeklik konusunda bölen bir sorundur. Toplumsal gerçeklik denilen şey, neden oluşmaktadır? Sosyologlar, araştırmalarına neyi konu edinmelidirler? Sosyolojik araştırmanın konusu, insan eylemi mi olmalıdır, yoksa toplumsal yapı mı? Bu tür sorular, sosyologlar arasında farklı biçimlerde cevaplandırılmış ve böylece sosyolojide farklı kuramsal yaklaşımlar ortaya çıkmıştır.

Politik eylemin içinde toplumu etkilemek, toplumu etkilemek için örgütlenmek ve mücadele etmek gibi etkinlikler bulunmaktadır. Politik varlık olarak insan, devlet ve siyaset üzerinden topluma kendi iradesini dikte etmeye çalışan aktif ve manipülatif bir varlıktır.

Yapı ya da toplumsal yapı, tanımlanması güç bir kavram olmakla birlikte çoğunlukla insan eylemlerini sınırlandıran ve onu dışarıdan kuşatan bir çerçeve olarak görülmektedir. Yapıya öncelik veren sosyologlar, insan eylemlerinden ziyade eylemleri yönlendiren kalıplarla ve sistemlerle ilgilenirler. Toplumsal gerçeklik denilince de onların aklına bunlar gelir.

İnsan eylemini öne çıkaran sosyolojik yaklaşımlar ise, araştırma konusu olarak eylemi yönlendiren dışsal kalıplara değil, bizatihi eylemin kendisine odaklanırlar. Eylem, yaratıcı insanın anlamlı bir tasarımıdır. Bu tasarım salt davranıştan ibaret değildir. Davranış, eylemin sadece gözlemlenen dışsal boyutudur. Bu boyut, düşünme ve hissetmeyi de kapsayan içsel bir derinliğe sahiptir. Bu durumda eylem, insanın düşünme, hissetme ve davranışlarını içermektedir.

Toplumsal gerçekliği, şöyle ya da böyle tanımlama kadar insanın doğasına ilişkin önkabuller de, sosyolojide bir başlangıç noktası oluştururlar ve sosyolojik kuram, bu öncüller üzerine inşa edilir. Sözgelimi yapı kavramına öncelik verenler, insanı toplumsal

yapılara göre davranan edilgen ve konformist bir varlık olarak görürler. Tersinden insan eylemine yoğunlaşan sosyologlar ise, toplumsal aktörleri yaratıcı ve anlamlı işler yapan varlıklar olarak algılamaktadırlar. Bu yaklaşımda toplumsal aktörler olarak insanlar, sosyal yapıları etkilerler ve onları aktif bir şekilde inşa ederler.

Sosyolojik kuramdaki bu tartışma, biraz önce etimolojik kökenlerini araştırdığımız sosyal ve politik kavramlarıyla ilişkili gözükmemektedir. Şöyle ki, insanı sosyal bir varlık olarak tanımlamak, onu sosyal gruba bağlı ve onun etkisi altında kalan bir varlık olarak kabul etmek demektir. Bu tanım, yapı kavramına öncelik veren yapısalcılarının tercih edeceği bir yaklaşımdır. Oysa insanı siyasal bir varlık olarak tanımlamak, onun aktif ve yapıcı bir varlık olduğunu kabul etmektir. Şüphesiz ki eylem kavramına öncelik verenler, onun siyasal niteliğini vurgulamış olurlar.

Yapı ya da toplumsal yapı, tanımlanması güç bir kavram olmakla birlikte çoğunlukla insan eylemlerini sınırlandıran ve onu dışarıdan kuşatan bir çerçeve olarak görülmektedir. Yapıya öncelik veren sosyologlar, insan eylemlerinden ziyade eylemleri yönlendiren kalıplarla ve sistemlerle ilgilenirler.

Bu ön-düşünceleri aklımızda tutarak şimdi klasik ve çağdaş sosyolojik kuramları incelemeye geçebiliriz. Sosyolojide, yapı kavramına öncelik veren sosyolojik kuramların tipik örneğini, *yapısal-işlevselcilik* oluştursa da *çatışma kuramını* da bu kategoride ele almak mümkündür. Söz konusu kuramlar, sadece sosyolojinin doğup-geliştiği 19. yüzyılda değil 20. yüzyılda da etkili olmaya devam etmişlerdir. İlk kuramın temsilcisi olarak Fransız sosyolog Emile Durkheim, ikinci kuramın temsilcisi olarak da Alman filozof ve sosyolog Karl Marx gösterilebilir.

Toplumsal Bir Yaratık Olarak İnsan

Emile Durkheim, “Toplum” gerçeğini keşfeden ve dolayısıyla da sosyolojinin kurucu babalarından biri olmaya hak kazanan bir kişi olmuştur. Onun en temel önermelerinden birisi şudur: Toplum, bireyi aşan ve ondan daha fazla bir şeydir. Toplum bireylerden değil, birey toplumdandır. Açıktır ki

Durkheim bütünü parçalara önceliğinden hareket etmekte ve toplumsal bütünü, parçaların toplamına indirgenemeyeceğini savunmaktadır.

Bu önerme, aynı zamanda öğelerin bütün tarafından açıklanması gerektiğine değin bir düşünceyi de ifade etmektedir. Bu düşünce yapısal-işlevselciliğin de temeli sayılır. Çünkü bu yaklaşıma göre bütün, parçalardan oluşur ve bütün içinde her parçanın bir işlevi vardır. Parçalar ya da öğeler sistemsel bütün içinde işlevsel oldukları sürece varlıklarını korurlar. Değilse işlevsiz hale gelirler ve sisteme zarar verirler.

Durkheim, toplumun kolektif bir bilince sahip olduğunu düşünür ve bu bilinci şöyle tarif eder: Aynı toplumun ortalama yurttaşlarının ortak inançları ve duyguları kendine ait bir hayata sahip belirli bir sistem oluşturur; bu sistem kolektif veya ortak bilinç/vicdan olarak terimleştirilebilir.

Durkheim’e göre bireylerde daha büyük bir toplumsal birimin parçası olduklarına değin duygu, kolektif bilince katılımla sağlanır. Toplumsal kurumların ödevi, bireye bu bilinci aşlamaktır. Her ne kadar kolektif bilinç bireyin dışında ve büyük topluma ait bir şey ise de toplumsallaşma sonunda birey bu bilinci elde eder ve kendi toplumunun insanı haline gelir.

Durkheim, toplumsal dayanışma, işbölümü ve kolektif bilinç gibi kavramlarla toplumsal bütünleşmenin nasıl sağlandığını açıklamaya girişir. Çünkü onun sosyolojisi, önemli oranda toplumun nasıl olup da varlığını sürdürdüğü sorusuna bir cevap vermek üzere kurulmuştur. Bu nedenle o, toplumsal değişmeden ziyade toplumun nasıl kendi yapısını muhafaza ettiğine odaklanmıştır. Bu odaklanma şüphesiz onun bazı şeyleri görmesini sağlarken, bazı şeyleri de görmesini engellemiştir. Yapısal-işlevselcilerin en çok zorlandıkları mesele, toplumsal değişimin nasıl gerçekleştiği meselesidir. Eğer toplum, işlevsel öğelerden oluşan dev bir yapı ise, nasıl oluyor da bir toplum tipinden diğerine geçiş sağlanıyor? İşte bu soru onları en çok uğraştıran soruların başında gelmektedir.

Durkheim, toplumsal değişmeyi; “mekanik dayanışma”dan “organik dayanışma”ya geçiş olarak betimler. Ona göre geleneksel toplum mekanik dayanışmanın hâkim olduğu bir toplumdur ve bu toplum tipinden organik dayanışmaya dayalı modern bir toplum biçimine geçilmektedir/geçilmiştir. Pekiyi bu

nasıl gerçekleşmektedir? Ona göre bunun anahtarını “işbölümü”nde aramak gerekir. İşbölümü, toplumların hacmi ve yoğunluğuyla doğru orantılıdır. Başka bir deyişle toplumun hacmi ve yoğunluğu arttıkça toplumsal gelişme sağlanmakta ve toplumsal değişme gerçekleşmektedir.

Durkheim’a göre sosyoloji, “toplumsal olgular”la uğraşmalıdır. Toplumsal olgular, bireysel bilincin dışında olup kendilerini bize zorla kabul ettirirler. Sözgelimi evlilik, toplumsal bir olgudur ve evlilik yaşına geldiğimizde toplum bize evlenme konusunda baskı yapar. Bu baskıyı belki biz her zaman çok fazla hissetmeyiz ve bir dayatma olarak algılamayız. Çünkü söz konusu yaşa gelinceye kadar toplumsal bilince katılmış oluruz. Yani birey olarak biz de tıpkı toplum gibi düşünmeye başlarız.

Bu açıklamalardan görüldüğü üzere Durkheim’e göre birey, toplumla bütünleşmiş ve varlığını bu bütünleşme çerçevesinde sürdüren bir kişidir. Bu bireyin ne kadar “birey” olduğu, yani ne kadar özgür olabileceği sorulabilir. Eğer insanlar toplumun yasak saydığı şeyleri işleyebiliyorlarsa –ki bu suçtur- o zaman bu nasıl olmaktadır? Durkheim’e göre toplumun ortak vicdanında yer alan yasakları dinlememek suçtur ve suça verilen ceza kolektif bilinci tatmin etmek içindir. Başka bir deyişle birey, özgürlük adına toplumun kurallarını zorlayamaz, zorlarsa bu yaptırımlı kurallar (hukuk) yoluyla engellenir. Deyim yerinde ise önce yumuşak kurallarla (ahlak, örf, adet vs.) toplum kişileri yönlendirir ve yasaklardan alıkoyar, eğer bunlar yetersiz kalırsa o zaman sert kurallar devreye girer.

Her şeye rağmen suç diye bir olgu varsa, bu insanların toplumsal iradeye karşı koyabilecekleri anlamına gelir. Durkheim’e göre suç, temelde toplumsal bütünleşmenin eksik olmasından kaynaklanır. Yani bireyler ait oldukları aile, mahalle ve cemaat gibi yapılarla ilişkisini kopardıkça, bir başka deyimle “bireyselleştikçe” toplumun kurallarından da “sapma” yoluna girer. Bu ise istenilen bir şey değildir.

Durkheim, organik dayanışmanın geliştiği modern toplumu kuralsızlığın da ortaya çıktığı “anomik” bir durum olarak niteler. Büyük kentlerde işlenen suçların temelinde bu anomik (kuralsızlık) olgusu mevcuttur. Her ne kadar anomik, harfîyen kuralsızlık anlamına gelse de bu durum, daha çok varolan kuralların

etkinliği yitirdiği ve yeni kuralların da henüz varlık kazanmadığı bir toplumsal durumu anlatır. Değişmenin olduğu tüm toplumlarda anomik kaçınılmazdır.

Durkheim’in zıddına, klasiklerden Karl Marx toplumda bütünleşme ve uyum sorunu değil çatışma süreçlerine odaklanmıştır. Bu nedenle onun sosyolojisi “çatışma sosyolojisi” olarak da adlandırılır. Marx’a göre toplum denilen fenomen, sanıldığı gibi homojen bir bütün değildir; farklı sınıflardan oluşur ve bu sınıflar arasında da bir mücadele vardır. Ona göre tüm toplumların tarihi “sınıfların mücadelesinin tarihi”nden ibarettir.

Durkheim’e göre toplumun ortak vicdanında yer alan yasakları dinlememek suçtur ve suça verilen ceza kolektif bilinci tatmin etmek içindir. Başka bir deyişle birey, özgürlük adına toplumun kurallarını zorlayamaz, zorlarsa bu yaptırımlı kurallar (hukuk) yoluyla engellenir. Deyim yerinde ise önce yumuşak kurallarla (ahlak, örf, adet vs.) toplum kişileri yönlendirir ve yasaklardan alıkoyar, eğer bunlar yetersiz kalırsa o zaman sert kurallar devreye girer.

Karl Marx, kendi terminolojisine göre bir “üstyapı” kurumu olan “kolektif bilinç” (kültür, ahlak, siyaset, sanat, din vs.) üzerinde değil, toplumun “altyapı”sı olarak nitelediği “ekonomik yapı” üzerinde yoğunlaşır. Ona göre insan, kolektif bilincin dikte ettiği talimatlara göre değil, ekonomik altyapının gereği olarak ortaya çıkan sınıfsal çıkarlara göre hareket eder. Her toplumda üretim araçlarının mülkiyetini elinde tutan bir egemen sınıf vardır, bir de varlığını sürdürmek için emeğini kiralamak zorunda kalan emekçiler sınıfı vardır. Ezen ve ezilen sınıfların varlığı, ilkel komünal toplumun yerini köleci topluma bırakmasıyla başlamıştır. İlkel toplumlarda sınıf, özel mülkiyet, aile ve benzer kurumlar henüz yoktur.

Özel mülkiyetin ortaya çıkmasıyla, üretim araçlarına sahip olanlarla olmayanlar arasında eşitsiz bir toplum tipi belirmiştir. Eşitsiz toplum tipi, köleci ve feodal toplumlardan geçerek kapitalist topluma kadar evrilerek günümüze kadar gelmiştir. Bu evrimin temelinde toplumsal değişimin temel dinamiği olan sınıf mücadelesi yatmaktadır.

Marx'ın sosyolojisinin kilit kavramı, her bireyin içinde doğduğu ve içine "gömülü" olduğu sınıf kavramıdır. Açık ki sınıf, ekonomik ilişkilerin belirlediği bir toplumsal kategoridir. Toplumsal kategoridir, çünkü toplumsal gruptan farklı olarak emekçiler, benzer işleri yapıp benzer bir konumu paylaşıyorlar da birbirlerini tanımazlar ve birbirleriyle yüzyüze ilişkiler içinde değildirlir.

Marx'a göre emekçi sınıfı, sınıf bilincine erdiği zaman gerçek sınıf mücadelesi ve bu mücadeleyle birlikte toplumsal ve siyasal devrim oluşur. O halde tüm mesele, toplumsal bir kategori olan sınıfın, sınıf bilinci kazanarak toplumsal bir gruba evrilmesidir. Pekiyi bu nasıl gerçekleşecektir? Marx, kendi sosyolojisinde diyalektiğe (karşılıklı etkileşim ve çelişkilere) önem vermişse de aslında materyalist ve determinist olmaktan tam olarak kurtulamamıştır.

Karl Marx, kendi terminolojisine göre bir "üstyapı" kurumu olan "kollektif bilinç" (kültür, ahlak, siyaset, sanat, din vs.) üzerinde değil, toplumun "altyapı"sı olarak nitelediği "ekonomik yapı" üzerinde yoğunlaşır. Ona göre insan, kollektif bilincin dikte ettiği talimatlara göre değil, ekonomik altyapının gereği olarak ortaya çıkan sınıfsal çıkarılara göre hareket eder.

Ona göre bilinç olaylarını temsil eden üstyapı, nihai planda ekonomik altyapının bir ürünüdür. Toplumdaki mevcut ilişkileri meşrulaştıran ideoloji de bir üstyapı kurumudur ve "bir toplumda egemen olan fikirler egemen olan sınıfın fikirleridir". O zaman işçi sınıfı, bu katı altyapı ve altyapıya göre oluşan bilinç hallerine göre nasıl olup da sınıf bilinci kazanacak ve devrimci olacaktır? Bu soruya Karl Marx'ın verdiği cevabı yine altyapıda aramalıyız.

Basitçe özetleyecek olursak, üretim güçlerinin gelişimi, üretim ilişkilerini değiştirecek; giderek keskinleşen sınıflararası uçurum ya da çelişki dayanılmaz hale geldiğinde devrim ortamı oluşacaktır. Bu açıklama biçimi, insanın bilinç hallerinden ziyade üretim güçlerine ve ilişkilerine; kısacası maddi güçlere öncelik tanıdığı için kaçınılmaz olarak materyalist ve determinist bir açıklama biçimine dönüşmektedir.

Marxizm'de ideoloji ve bilinç hallerinin önemini kavrayan başka ideologların olduğu bilinmekle birlikte, klasik döneme özgü bir kişi olarak Marx ve onun sosyolojisi, insanı edilgen ve salt ekonomik çıkarlarına göre hareket eden bencil bir varlık olarak tasarlamaktadır. Bu çerçevede sadece egemen sınıf değil, ezilen işçi sınıfı da sınıfsal yapılarına gömülü at gözlüğü takmış insanlardan oluşmaktadır.

Siyasal Bir Varlık Olarak İnsan

Klasik sosyolojide Alman sosyolog Max Weber, bir özne ve siyasal varlık olarak insana daha fazla yer veren bir sosyoloji anlayışının kurucusudur. Onun sosyolojisi, "anlamacı sosyoloji" olarak da adlandırılır. Onun sosyolojide açtığı bu yeni çılgır, kanaatimizce giderek bireyi daha fazla hesaba katan yeni yaklaşımlara da kaynaklık etmiştir. Bu yaklaşımların hepsini incelemek, bu çalışmanın sınırlarını aşacaktır. Biz sadece örneklemek için ilk önce Max Weber'in *anamlı eylem modelini* ele almaya, daha sonra da bu çizginin uzantısında olmakla birlikte giderek kendi başına bir akım haline gelmiş olan *simgesel etkileşimci modeli* ve nihayet *kurgucu eylem modelini* betimlemeye çalışacağız.

Weber'e göre sosyoloji "toplumsal eylemi" yorumlayıcı tarzda anlamaya ve böylece onun yönünü ve sonuçlarını nedensel olarak açıklamaya çalışan bir bilimdir. Eyleyen birey, davranışına öznel bir anlam yüklediği sürece 'eylem'den söz edebiliriz. Eylem, başkalarının davranışlarını dikkate aldığı ve onun yönüyle ilgilendiği sürece 'toplumsal'dır.

Toplumsal eylemin araştırılmasını öngören Weber, dört temel toplumsal eylem türü ayırt etmiştir: Araçsal-rasyonel, değer-rasyonel, geleneksel ve duygusal eylem. Bu temelde denilebilir ki insan eylemine rasyonalite, gelenek veya duygular yol gösterir. Bununla beraber bu eylem tipleri karşılıklı olarak birbirlerini dışlamazlar, onlar farklı şekillerde bir araya gelebilirler.

Modernleşmeyi rasyonalitenin ilerlemesi olarak gören Weber, modern toplumun daha çok rasyonalite tarafından yönlendirildiği ve dolayısıyla diğer eylem türlerinden ziyade araçsal-rasyonel eylemin dominant hale geldiği inancındadır. Oysa modern öncesi geleneksel toplumda gelenek, değer ve duygular daha fazla rol oynuyordu. Bu demektir ki modern toplumda rasyonel insan tipi öne çıkmaktadır.

Rasyonel insan tipi, toplumla nasıl ilişki kurmaktadır ya da Weber'in toplum tasarımı nedir?

Max Weber, sosyal gerçekliği düzensiz ve değişken bir imkân olarak algılar. Gerçeklik sürekli değişen bir akıntıdan ibarettir. Bu sürekli değişen gerçekliği biz insanlar farklı bakış açılarıyla anlamaya çalışıyoruz. Bu bakış açıları, spesifik değer ve anlamlarla kültürel olarak belirlenmiştir. Bu değer-bağımlı bakış açıları yardımıyla, 'tarihsel bireyler' olarak bu akıntının bazı kesitlerini anlamayı amaçlıyoruz.

Başka bir deyişle, sosyal ve kültürel gerçekliği anlamaya çalışırken genel yasalara ulaşmak amacıyla doğa bilimsel bir yöntem takip etmiyoruz. Fakat gerçekliği değer-bağımlı bakış açılarıyla bireyselleştiriyoruz. Bu özgünlüğü, tarihsel göreliliği, gerçekliğin bireysel kısmını rasyonel olarak anlamaya (*Verstehen*) çalışıyoruz.

Oldukça kaotik gözükten gerçeklik karşısında Weber, her şeye rağmen değer-bağımlılık ve mantıksal olarak kurgulanmış düzen temelinde de olsa ona bir parça bir düzen getirme fikrindedir. Elbette bu düzen, analitik bir düzendir. Başka bir deyişle o belirsiz gerçekliği bilimsel, rasyonel anlamının (*Verstehen*) konusu kılmıştır. Spesifik tarihsel değerlere ilgi açısından –Weberyan bir sosyolog her zaman değer bağımlıdır, asla değer bağımsız (nesnel) değildir- ve rasyonel mantık yoluyla kültürbilim, karmaşık sosyal ve kültürel gerçeklik içinde çizgiler çekmektedir. Kültürbilim, hiçbir zaman gerçekliği (gerçekte var olup ya da olmadığı) kanıtlanamayacak analitik bir düzen kurgulamaktadır.

Tüm bunlara bakarak Weber'in birey-toplum ilişkisini nasıl kurguladığını betimlemek kolay görünmüyor. O, bir yandan eylemi sosyolojik analizin merkezine alıp toplum karşısında aktif bir birey ima etmekle birlikte, diğer yandan da değişen toplum ve eylem türlerine göre bu aktifliğin derecesinin değiştiğini göstermektedir. Weber, özellikle modern toplumda araçsal-rasyonel eylemin önem kazandığına dikkat çekmiştir. Bu demektir ki modernleşen toplumlarda insanlar gelenek ve değerleri daha az dikkate aldıkları gibi duygularına da fazla kapılmadan hareket etmektedirler. Buradan akılcı eylemin daha özerk bir bireyle eşleştiği düşünülebilir, ancak Weber akılcılığın kristalize olduğu bir kurum olarak bürokraside ve bürokratik toplumda insanın "demir kafes"e alındığını da ileri sürmektedir.

Son olarak Weber'in çok sebepli değişme modeli de insan-toplum ilişkileri konusunda bize bir fikir vermektedir. Marx'tan farklı olarak Weber, toplumsal değişmeyi açıklarken ekonomik etkenler kadar ekonomik olmayan etkenleri de (bilim, din ve teknoloji) önemli bulur. Sözelimi onun kapitalizmin gelişmesi konusunda ileri sürdüğü tez, ekonomi üzerinde dini düşünce ve yaşam biçiminin de etkili olduğunu göstermeye dönüktür. Kapitalizm, Marx'ın ileri sürdüğü gibi Avrupa'da gelişirken bir üstyapı kurumu olan dini yapılandırmamıştır; yani Protestanlık kapitalizmin ürettiği yeni bir din anlayışı değildir. Bilakis 16. yüzyıldan bu yana gelişen Protestanlık dünya ve ekonomik işlemler karşısında geliştirdiği tutumlarla (sıkı çalışma, tasarruf, basit yaşam vs.) kapitalizmin gelişmesine uygun bir kültürel ve zihinsel atmosfer yaratmıştır. Bu teziyle Weber sadece maddi şeylerin bilinci ve bilinç hallerini değil, bunların da maddi ve toplumsal dünyayı etkilediğini ortaya koymuştur. Bu yaklaşım şüphesiz ki ekonomik determinizme mahkûm edilen Karl Marx'ın insanına kıyasla daha özgür ve etkin bir insan görüşü sunmaktadır.

Marx'ın sosyolojisinin kilit kavramı, her bireyin içinde doğduğu ve içine "gömülü" olduğu sınıf kavramıdır. Açıktır ki sınıf, ekonomik ilişkilerin belirlediği bir toplumsal kategoridir.

Max Weber'den etkilenen ve psikolojideki davranışçılık ekolüne karşı bir tepki olarak doğan *sembolik etkileşimcilik*, insan eylemlerinin sembolik, yani anlamlı eylemlerden oluştuğu fikrini ortaya atmıştır. Bu yaklaşımın en önemli üç temsilcisi olarak Herbert Mead, Herbert Blumer ve Erving Goffman bilinmektedir. Bunların paylaştığı temel önermelerden biri şudur: İnsan eşya ile ilişki kurarken, eşyanın kendisi için ifade ettiği anlama göre davranır. İkincisi: Eşya ve olayların anlamı toplumsal etkileşim sürecinde ortaya çıkar. Yani insan önce başka kişilerle etkileşim içine girer, bu etkileşim sonucu ise bir anlam dünyası oluşturur.

Bir okulda, birbirini hiç tanımayan öğrencilerin tesadüfen bir araya geldiklerinde kurdukları arkadaşlık ilişkisi buna tipik bir örnek olarak verilebilir. Öğrenciler, başlangıçta aynı okulu paylaşmaktan başka bir

ortak noktaya sahip değildirler. Fakat zamanla sınıf içinde ve dışında ilerleyen ilişkiler, onları bir grup olarak davranmaya iter ve ortak anlamlar oluştururlar. Bu ilişkiler ve anlamlar, grubun kendi kendisini üretmeye ve sürdürmeye hizmet eder.

Toplum denilen şey, gerçekte binlerce iletişim ağı ve bu ağlarda üretilen anlamlardan ibarettir. Bu durumda simgesel etkileşimcilere göre toplumsal eylem, anlamlı bir eylemdir. Kişiler şeylere yükledikleri anlamlara göre hareket ederler. Diyelim ki bir öğrenci grubu, başka bir okula ait öğrenci grubunu kendilerine “düşman” olarak ilan etmişlerse onlara karşı davranışları da düşmanca olacaktır.

Toplumsal eylemin araştırılmasını öngören Weber, dört temel toplumsal eylem türü ayırt etmiştir: Araçsal-rasyonel, değer-rasyonel, geleneksel ve duygusal eylem. Bu temelde denilebilir ki insan eylemine rasyonalite, gelenek veya duygular yol gösterir. Bununla beraber bu eylem tipleri karşılıklı olarak birbirlerini dışlamazlar, onlar farklı şekillerde bir araya gelebilirler.

Bu kuramda önemli olan ve toplumu, insan davranışlarını etkileyen ve sınırlayan bir yapı olarak gören sosyologların zıddına, aktörlerin özgürce ilişkiler kurması ve bunu devam ettirmek üzere anlamlar üretmesidir. Bu kuramın bir başka önermesi, değişim olgusunun nasıl gerçekleştiğine ışık tutmaktadır: Eşya ve olayların anlamları, bunlarla karşılaşan kişi tarafından yapılan yorum sürecinden geçmekte ve değiştirilmektedir. Dikkat edilirse bu önerme, simgesel etkileşimcilerin merkezi kavramları olan “etkileşim” ve “anlam” kavramlarına bir yenisi (“yorum”) daha eklemektedir:

“Yorum”, aktörün kendi ilişkilerini ve bu ilişkiler çerçevesinde oluşan anlamları öznel olarak değerlendirmesidir. Demek ki simgesel etkileşimcilerin insanı, ilişki kuran, anlam veren ve yorum yapan özgür bir öznedir. Yorum, sürekli olarak her şeyin gözden geçirilmesi yoluyla ilişkiler ve anlamlar sistemini değiştirmektedir. Çünkü bir olayda herkes her şeyi aynı şekilde algılamadığı gibi aynı şekilde de yorumlamaz.

Ervin Goffman, “bütüncül kurum” olarak nitelediği bir akıl hastanesinde yaptığı gözlemler çerçevesinde günlük hayatı total olarak düzenlenmiş bir kurumda bile insanların mevcut kurallara kolay kolay teslim olmadıklarını, dâhice stratejiler kullandığını tespit etmiştir. Bununla Goffman insanların konformist olmadıklarını, etkin ve zeki varlıklar olduklarını anlatmak istemiştir. Yine o başka bir eserinde (Benliğin Günlük Yaşamda Sunumu) benlik stratejilerini ele almıştır. Bu eser sahnede temsil sanatını esas alarak insan eylemlerini anlamaya çalışmaktadır. Sahnenin önü ve arkası, farklı izlenim yönetimlerinin başarıyla uygulandığı rol ve davranışlara sahne olmaktadır.

Nasıl yapı kuramları, insanı edilgen bir varlık olarak göstermekle eleştiriye konu olmuşlarsa, anlamlı eylemi odak noktası olarak seçen simgesel etkileşimciler de insan eylemlerini toplumsal yapılardan ve iktidar ilişkilerinden bağımsız olarak bir boşlukta resmetmekle eleştiriye uğramışlardır. İlkinde insan ne kadar bağımlı, pasif ve konformist (uyumlu) ise, ikincisinde de o kadar bağımsız, etkin ve non-konformist (uyumsuz) bir görünümde dir.

Felsefede Edmund Husserl ve Alfred Schutz’un fenomenolojik yaklaşımlarını temel alan Peter Berger ve Thomas Luckman, söz konusu akımın görüşlerini sosyolojiye uyarlamaya çalışmışlardır. Bu akım çağdaş sosyolojide fenomenolojik perspektif olarak adlandırıldığı gibi, toplumsal gerçekliği bir “kurgu” olarak algılamaları yüzünden “kurguculuk” olarak da bilinmektedir. Söz konusu yazarların birlikte yazdıkları “Gerçekliğin Toplumsal Kuruluşu” onların temel fikirlerini sergilemektedir.

Sosyolojide fenomenolojik kuramın temel sorusu, her günkü gerçekliğin toplumsal olarak nasıl kurgulandığıdır. Berger ve Luckman’ın ifade ettikleri gibi “öznel anlamlar nasıl olup da nesnel gerçekler haline geliyorlar?” Yazarlara göre günlük gerçeklik toplumsal olarak kurulmuş bir sistemdir. Bu sistemde insanlar günlük olaylara belirli bir düzen atfederler, bu hem öznel hem de nesnel öğeleri olan bir gerçektir. Öznel gerçeklik bireye kişisel olarak anlamlı gelen şey iken, nesnel gerçeklik, bir insan ürünü olarak kabul ettikleri toplumsal düzen ya da kurumsal dünyadır. Gerçeğin inşası, eylemler ve etkileşimler yoluyla, işte bu öznel ve nesnel dünyanın yaratılmasıdır.

Daha açık konuşacak olursak, biz aslında her gün hayatı yeniden üretiyoruz. Bu, birey olarak katılma-

dığımızda tümüyle çökecek bir sistem değildir, çünkü biz bu gerçekliği inşa eden kişilerden sadece birisiyiz. Demek ki işin bizden bağımsız olarak işleyen nesnel bir boyutu, bir de bizim katılımımızla oluşan öznel bir boyutu bulunmaktadır.

Berger ve Luckman'a göre toplumsal ve günlük gerçeklik üç aşamadan geçilerek üretilir: Dışsallaştırma, nesnelleştirme ve içselleştirme. İlk aşamada bir üretim yaparız, bu üretim maddi bir ürünü ortaya koymak şeklinde olabileceği gibi bir fikri de üretmek, hatta bir sosyal ilişkiyi de kurmak şeklinde olabilir. Dışsallaştırma, içsel olan bir niyetin tezahür etmesidir, görünür hale gelmesidir. İkinci aşamada ürettiğimiz şeyler bizim dışımızda ve kendi başına devam eden gerçeklikler haline gelirler. Bu, günlük hayatı hem bu şekilde (yani bizden bağımsız olarak işleyen süreç) algılama sürecidir, hem de ondan etkilenme sürecidir. Sonuncu aşamada ise nesnel gerçekliğin içselleştirilmesi gerçekleşir. Bunu "toplumsallaşma" süreçleri içinde ve uzun bir vadede gerçekleştiririz. Bu şekilde daire tamamlanmış ve yenden başa dönmüş oluruz.

Bu kuram, insanı toplumsal gerçekliği inşa eden aktif ve yaratıcı bir varlık olarak görür. Başka bir deyişle insan, bu kuramda tam anlamıyla "siyasal" bir varlıktır. Siyasal olanla, daha önce de belirttiğimiz gibi insanın kendi irade ve kudretiyle şeyleri yapıp-bozma, etkileme ve manipüle etmeyi kast ediyoruz.

Bir örnekle açıklamak gerekirse, sözgelimi evlilik iki kişi tarafından oluşturulan bir ilişki ve sözleşmeden ibarettir. Evlenmeye karar vermekle bu ilişki ve sözleşmeyi yaratırız (Dışsallaştırma). Evlilik gerçekleştikten sonra bizi etkilemeye başlar, çünkü bu süreçte birlikte yaşamın sürmesi için birçok sorumluluklar üstlenmiş oluruz (Nesnelleştirme). Evlilik içinde edindiğimiz rolleri ve sorumlulukları hiç zorlanmadan ve gönüllü olarak yerine getiriyorsak bu, bizim bu işi kabullendiğimiz anlamına gelir (İçselleştirme). Ama bir gün bu evlilik ilişkisini koparmaya ve ayrılmaya karar verirsek, yeni bir süreci (ya da kurgulamayı da) de başlatmış oluruz.

Berger ve Luckmann'ın "toplum bir insan üretimidir" (dışsallaştırma), "toplum nesnel bir gerçekliktir" (nesnelleştirme) ve "insan toplumsal bir üründür" (içselleştirme) diye özetledikleri fenomenolojik yaklaşım, yaratıcı bir insan görüşüne yaslanmakla birlikte, yaratım sürecinde insanın kendi yarattığı

şeylerden etkilenmeyi de içeren bir süreçtir. Buna rağmen söz konusu kuram gerçeklik konusunda naif olmakla eleştirilen bir yaklaşımdır.

Kuram, bireyi etkin ve bilgi sahibi bir özne olarak ele almakta ve bireyin edilgen olabileceği süreçleri de gönüllü bir eylem olarak karakterize etmektedir. Oysa günlük yaşam, istemeden maruz kaldığımız pek çok olay ve durumlarla doludur. Sözgelimi yanı başımızda bir sigara içen arkadaşımız varsa, biz onunla birlikte olmakla aslında onun etrafa üflediği sigara dumanına maruz kalırız ve hak etmediğimiz halde olumsuz bir şekilde etkileniriz.

Daha da önemlisi, söz konusu kuram toplumsal ve günlük yaşamda herkesin aynı ölçüde güç ve kudret sahibi olduğunu varsaymaktadır. Oysa günlük ilişkilerde güç eşitsizlikleri vardır ve birimiz diğerine oranla daha fazla etki altında kalırız veya tersi bir duruma sahibizdir. Bu erk ilişkilerini dikkate aldığımızda, istediğini istediği gibi yapan özgür ve özerk insan görüşünün problematik bir hale geldiğini görürüz.

Modernleşmeyi rasyonalitenin ilerlemesi olarak gören Weber, modern toplumun daha çok rasyonalite tarafından yönlendirildiği ve dolayısıyla diğer eylem türlerinden ziyade araçsal-rasyonel eylemin dominant hale geldiği inancındadır. Oysa modern öncesi geleneksel toplumda gelenek, değer ve duygular daha fazla rol oynuyordu.

Uzlaştırma ve Sentez Çabaları

Sosyolojide yapı ve eylem arasındaki ikilemi uzlaştırmak ve dolayısıyla toplum-birey ilişkisini daha dengeli bir eksene oturtmak için çeşitli çabalar hep olagelmıştır. Bunlar içinde "yapısalcılık" ve "yapılaştırma" olarak bilinen yaklaşımlar en önemlileridir. Şimdi bu yaklaşımların söz konusu ikilemi nasıl aşmak istediklerine daha yakından bakalım.

Her ne kadar yapısalcılık deyimi, sosyolojide toplumsal eylem karşısında toplumsal yapıya öncelik veren yaklaşımları anlatmak için kullanılsa da daha özelden altmışlı ve yetmişli yıllarda dilbilim (Ferdinand de Saussure) başta olmak üzere antropoloji, edebiyat, psikanaliz ve sosyoloji gibi disiplinlerde popüler olan bir akımı da dile getirmektedir. Yapı-

salıcı akımın temelini, toplumsal gerçekliğin iki katmandan oluştuğuna değin bir fikir oluşturmaktadır. Toplumsal gerçeklik, genelde dalgalanan ve değişen görünüşlerin gerisinde temel yapılar ve kurallar barındırmaktadır. Bu fikir Saussure'ün dil (langue) ve söz (parole) ayrımında en iyi ifadesini bulmaktadır. Ona göre toplumsal bir olgu olarak dilin devamlılığını sağlayan söz (yani kullanımdaki dil veya konuşma), değişmeye ve farklılıklara açık bir yapı gösterirken, dil (langue) gramer kurallarıyla bu süreci yönlendirir. Bir başka deyişle söz, artzamanlılığa işaret ederken, dil eşzamanlılığı ifade eder.

Dilbilimdeki bu ayrım, sosyal bilimlerde de sosyal gerçekliğin değişken (artzamanlı) yapısı ile istikrarlı yürüyen (eşzamanlı) yapısı arasında bir ayrım yapmaya olanak tanımaktadır. Bu yaklaşımı sosyoloji ve antropolojiye uygulayan Levy-Strauss akrabalık sistemlerindeki çok çeşitliliğe rağmen bunların aslında sadece iki tipe indirgenebileceğini ve bu tipleri çift kutuplu zıtlıkların yönettiğini göstermiştir.

Kuram, bireyi etkin ve bilgi sahibi bir özne olarak ele almakta ve bireyin edilgen olabileceği süreçleri de gönüllü bir eylem olarak karakterize etmektedir. Oysa günlük yaşam, istemeden maruz kaldığımız pek çok olay ve durumlarla doludur.

Bizi bu kuramın birey-toplum ilişkilerinde getirdiği yenilikler ilgilendirmektedir. Kanaatimize göre dilbilimdeki dil-söz ayrımına benzer bir şekilde yapı-eylem karşıtlığı, aslında aynı şeyin iki farklı yüzü olarak kavramsallaştırılabilir. Burada yapı, dilbilimdeki dile (kurallara), eylem ise söze karşılık gelmektedir. Toplumda birey görece özgür ve yaratıcı bir şekilde eylem yapsa da bu eylemler daha derin yapılar tarafından yönlendirilmektedir. Sözgelimi evlilik kurumu toplumda kadın-erkek ilişkilerini düzenleyen bir yapıdır; ama bu yapı bireyleri sıkboğaz eden bir yapı olarak da algılanmaz. Çünkü bireyler, ne zaman ve kimlerle evleneceklerine karar vermede özgür ve yaratıcı olabilirler. Özellikle değişen toplumlarda birey, kendine daha fazla özgürlük alanları açabilme imkânına sahiptir. Yani modern toplum, geleneksel topluma kıyasla bireye daha fazla imkân sunmaktadır.

Yapı-eylem ikilemini aşmak konusunda iddiası olan bir başka kuram, ünlü çağdaş İngiliz sosyolog Anthony Giddens'a aittir. Oldukça verimli bir yazar olan Giddens "Sosyal Teorinin Problemleri" adlı yapıtında sosyolojik kuramların hangi temel sorunlarla ve açmazlarla karşı karşıya olduklarını ele almış, "Toplumun Kuruluşu" adlı eserinde de yapı-eylem ikilemini aşmak için kendi geliştirdiği kuramı ayrıntılı bir şekilde ortaya koymuştur.

Giddens'a göre yalnızca "özgür fail" in (*free agent*) etkinlikleri üzerinde yoğunlaşmak kadar yalnızca özgür failin etkinliklere sınırlamalar getiren yapısal zorlamalara bakmak da yanıltıcıdır ve dolayısıyla indirgemeci bir mantıktır. Yapılaşma kuramı, her ikisine de gerek olduğunu söylemekte ve "yapının ikiliği" kavramı çerçevesinde yapı ile eylemi aynı şeyin iki yüzü olarak birleştirmektedir. Bu, onun eylem ve yapı kavramlarının birbirini gerektirdiği şeklindeki diyalektik anlayışına dayanmaktadır: Eylem ve yapı, mantıksal gerektirim ilişkisi içindedir; eylem yapıyı, yapı da eylemi gerektirir. Yapının ikiliği deyimi, yapının tekrar tekrar düzenlendiği toplumsal pratiklerin hem aracı hem de sonucu olduğunu anlatmaktadır.

Görüşlerini, açık ve net tanımlardan hareketle oluşturmak yerine tartışmacı bir üslupla yürüten Giddens'ın yapılaşma kuramını hemencecik anlamak kolay değildir. Ancak satır aralarında sürekli olarak yaptığı tekrarlardan onun yapı ve eylem kavramlarını yeniden tanımlama çabasında olduğu açıktır. Zorlayıcılık ve sınırlandırıcılıkla özdeşleştirilen yapı kavramını o, kesinlikle tek yönlü bir şey olarak görmez. Yapı, ona göre 'hem kısıtlayıcı hem de mümkün kılıcı'dır. Yapı, aynı anda 'kişilik' ve 'toplum'dan oluşur. Daha kesin bir ifadeyle yapı, 'sosyal sistemlerde cisimleşen, sadece soyut bir varoluşa sahip kurallar ve kaynakları' anlatır. Kurallar, toplumsal uzlaşımları; kaynaklar ise şeyleri yapabilme kapasitesini ifade etmektedir. Yapıyı, kurallar ve kaynaklar olarak kavramlaştırmak, onun hem kısıtlayıcı hem de mümkün kılıcı olduğunu kabul etmektedir.

Sosyolojide somut, dışarıdan ve bireyi aşan bir varlık olarak tanımlanan yapı, Giddens'da daha çok 'sistem' kavramına tekabül etmektedir. Giddens, yapıyı daha soyut anlamda kurallar ve kaynaklar olarak tanımlarken, sistemi de yapının zaman ve mekan içinde cisimleşmiş bir izdüşümü olarak tasarlar. Ancak yapı sadece gözlemcilerin oluşturduğu bir mo-

del değildir. Yapının içinde 'bellek izleri' diye tanımladığı, şeylerin nasıl yapılacağına değin bilgiler; bu bilgiye başvurularak düzenlenen toplumsal pratikler ve bu pratiklerin üretimini sağlayacak güçler ve imkânlar da bulunmaktadır.

Giddens'in terminolojisinde eylem veya faillik ise bir dizi farklı davranışa değil, sürekli bir davranış akışına ve aktörün zaman içinde 'başka türlü davranabilmesi'ne işaret eder. İnsani faallik anlayışı, hem zamansallığı hem de güç kavramını içerir. Sosyal sistemlerin yapısal özellikleri olarak kaynaklar üzerinde özellikle durmasının nedeni, onun sosyal teori için güç kavramının merkezi bir konumda görmesindedir. Güç kavramı, tıpkı kurallar gibi etkinlikleri değil imkânları anlatır. Yapının ikiliği anlayışına göre aktörler etkileşim sırasında kurallar ve kaynaklardan tekrar tekrar yararlanırlar, ancak bu etkileşim sırasında onlar yeniden inşa edilirler. Sosyal sistemler, yapının aksine, zaman-mekân içinde yer alırlar ve toplumsal pratikler tarafından inşa edilirler. Toplumsal süreç, bir anlamda failin kaynaklar ve kurallar (yani yapı) yoluyla yeniden üretilmesinden ibarettir. Toplumsal süreç, hiçbir zaman aynen kurgulanmadığı için değişim de bu sürecin bir parçası olarak karşımıza çıkar. Değişme potansiyeli her toplumsal yeniden üretim anında mevcuttur.

Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere yapı, Giddens'in yapılaşma kuramında, bizi 'dışan'dan etkileyen ve belirli bir yönde davranmaya sürükleyen bir çerçeve değildir. Daha çok toplumsal sistemler şeklinde cisimleşmiş olan yapıların yeniden üretilmesinde rol oynayan kurallar ve kaynaklardır. Bu anlamda yapı, dışarıdan bir şey değil 'içerden' bir şey olarak algılanmalıdır. Toplumsal aktörler, bu kurallar ve kaynakları kullanarak sistemleri yeniden üretirler, ama bu yeniden üretim süreci asla aynen tekrarlanan mekanik bir süreç değildir. Aktörlerin farklı kuralları ve kaynakları kullanma biçimleri de eşit olmadığı için güç bu süreçte etkili bir faktör olarak kendini fark ettirir.

Birey-toplum ilişkileri açısından bu kuram ne anlama gelmektedir ya da söz konusu ilişki nasıl betimlenmektedir?

Eğer, fail açısından yapı hem kısıtlamalar getiren kuralları hem de imkânlar sağlayan kaynakları ifade ediyorsa, bu demektir ki, birey toplumsal etkileşim sürecinde hem pasif hem de aktif pozisyonlara girebilmektedir. Yine eğer, toplumsal sistemler yeniden üretilme sürecinde değişime uğruyorsa, bu süreç ba-

sit bir mekanik süreç değilse, o zaman aktif olan fail toplumsal değişimde de pay sahibi olabilmektedir. Elbette kullanılan kurallar ve kaynaklar herkes açısından eşit olmadığı ya da eşit pozisyonda kişiler tarafından kullanılmadığı için bu sürece herkes aynı etkinlikte katılamamaktadır. Bu da toplumsal sürecin 'yansız' olmadığı anlamına gelmektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Klasik ve çağdaş sosyoloji kuramlarını hızla gözden geçirdiğimizde, bugüne kadar sosyolojinin birey-toplum ilişkilerini üç temel model içinde ifadelemeye çalıştığını görürüz. Toplumsal yapıya öncelik veren yapısalcılar (yapısal işlevselciler ve çatışma kuramları), toplum karşısında insanı pasif ve mecbur bir varlık olarak görmektedirler. Ortak noktaları bu olmakla birlikte, yapısal işlevselciler ile çatışma kuramcıları insanın doğası konusunda farklı düşünceler ileri sürerler. Yapısal işlevselcilik, uyumlu ve dayanışmacı bir insan tipi tasarlar. Çünkü sistemin devamı için bu tip insanlara ihtiyaç vardır. Çatışma kuramında ise, insan çıkarıcı ve bencil bir varlık olarak algılanır. Kendi sınıfsal çıkarlarından başka bir şey düşünmez ve hayatını bu çıkarları korumak için bir mücadeleye adar. Mücadeleci varlık olarak insan, aynı zamanda saldırgan ve savaştı pozisyonlara da girmeye hazırdır. Kendi karşıtlarını (burjuva) "düşman" ve "öteki" olarak görür. Kısacası, ezen ile ezilen sınıflar arasında barış içinde bir arada yaşama imkanı yoktur.

Sosyolojide somut, dışarıdan ve bireyi aşan bir varlık olarak tanımlanan yapı, Giddens'da daha çok 'sistem' kavramına tekabül etmektedir. Giddens, yapıyı daha soyut anlamda kurallar ve kaynaklar olarak tanımlarken, sistemi de yapının zaman ve mekan içinde cisimleşmiş bir izdüşümü olarak tasarlar.

Yapı karşısında eyleme öncelik veren aksiyonalistler, insanı aktif ve yaratıcı bir özne olarak görürler. Yapısalcıların insanı ne kadar mecbur ve mahkûm ise bunların insanı da o kadar özgür ve özerktir. Kendi düşünce ve kararlarında, toplumu da şekillendirecek ölçüde vaziyete hâkimdirler. Ancak eğer adil ve eşit bir dünyada yaşamadığımız dikkate alınırsa, bu dünyayı yaratan özgür ve yaratıcı insanların da

pek adil ve eşitlikçi oldukları söylenemez. Aksiyonistlerin insanı, aynı zamanda stratejik (sürekliliği strateji kuran) bir insandır. Bu stratejik insanın da kendi çıkarlarını düşünen çıkarıcı ve bencil bir varlık olduğu söylenebilir.

Yapı ve eylem arasında bir uzlaşma ve sentez arayan sosyologlar, hem insanı hem de toplumu iki katmanlı (ikinci değil) bir varlık olarak tasarlamaktadır. Bunlara göre birey ve toplum ilişkisi, ne tamamıyla bir mecburiyet ne de bir özgürlük ilişkisidir. İnsan, toplum karşısında ya da içinde hem mecbur hem de özgürdür. Özgürlük, sınırlamalar söz konusu olduğunda bahse konu olan bir kavramdır. Demek ki özgürlüğümüzü belirli sınırlar içinde kazanıyoruz. Yapısalcılık ve yapılaştırma kuramlarında görüldüğü üzere sentezci yaklaşımlarda insan/birey-toplum ilişkisi paradoksal ya da diyalektik bir ilişkidir.

Bunun ötesinde, eğer insan çift karakterli bir varlıksa, onun hakkında daha fazla çelişik şeyler söylenebilir: Bencil-özgeci, cesur-korkak, cimri-cömert, saygılı-saygısız vs. Nitekim insanın bu özelliklerini, oluşturduğu tüm toplumsal kurum ve sistemlerde de görebiliyoruz. Sözelimi toplumda yoksul ve çaresiz insanlar için çalışan hayır kurumları olduğu gibi, insanları dolandırmayı ve rüşvet almayı alışkanlık haline getiren insanların oluşturduğu enformel bir sistem de bulunmaktadır. Dolandırıcılık ve rüşvet de pek çok toplumda kurumsal bir nitelik arz etmektedir.

Kronolojik olarak bakıldığında kaba hatlarıyla sosyolojik kuramların üç aşama halinde geliştiklerini söyleyebiliriz. 19. yüzyıldan başlayarak 20. yüzyılın ortalarına kadar yapısal-işlevselcilik en etkili paradigma olmuştur. Bunun başka sebepleri de olmakla birlikte en önemli sebebi, bu kuramın mevcut toplumsal yapıyı (statükoyu) koruyucu ve meşrulaştırıcı bir doğasının olmasıdır. Deyim yerinde ise yapısal işlevselcilik kapitalist toplumlarda sosyoloji içinde muhafazakâr bir ideoloji olarak işlev görmüştür. Yine aynı dönemde etkili olan çatışma kuramı, bunun tersi bir işlev görmüş ve burjuva sosyolojisinin karşısında bir alternatif oluşturmaya çalışmıştır. Yapısal işlevselcilik bir tez ise, Marxist çatışmacı kuram onun bir anti-tezi olarak görülmelidir.

Max Weber'in sosyolojideki konumu daha farklı olmuştur. O sözünü ettiğimiz tez ve anti-tez arasında bir tercih yapmak yerine, kendi tezini oluşturmaya çalışan bir sosyoloji anlayışının kurucusudur. Bilin-

diği üzere Weber yaşarken de görüşleri dolayısıyla hem sağın hem de solun eleştirilerine maruz kalmıştır. Onun politik tercihi sola daha yakın olmakla birlikte sosyoloji anlayışı, ne Comte ve Durkheim gibi pozitivistlerinkine ne de Marxistlerinkine benzer.

Altmışlı yıllardan itibaren yükselmeye başlayan simgesel etkileşimcilik, sosyolojide yeni bir dönemin ifade biçimidir. Klasik sosyoloji, makro anlamda bir sosyoloji iken bu akımla birlikte mikro sosyolojinin yolu açılmıştır. Mikro sosyologlar, toplumsal yapılara ve makro gelişmelere değil, doğrudan küçük ölçekli gruplara ve etkileşim ağlarına yönelmişler ve böylece yapı karşısında insani failliğin önemini keşfetmişlerdir. İnsani faillik, fenomenolojiyle birlikte doruk noktasına ulaşmıştır. Bu ikinci dönemde yapı karşısında pasif, mecbur ve mahkûm insanın yerini aktif, özgür ve özerk birey-insan almıştır. Demek ki sosyolojideki ölçek değişikliği (makro-sosyolojiden mikro-sosyolojiye geçiş) klasik sosyolojinin insan görüşünü tartışmaya açmış ve yerine yeni bir insan görüşünü getirmiştir. Bu yeni insan görüşü, elbette yeni kuşak sosyologların görüşüdür.

Seksenli yıllardan bugüne kadar gelinen süreçte sosyoloji, klasik ikilemlere savaş açmış ve uzlaştırma çabalarına girişmiştir. Postmodernist ve çokkültürcü sosyoloji anlayışlarının da devreye girmesiyle sosyolojide ikinci (düalist) düşünce biçimi sorunsallaştırılmaya başlanmıştır. Bu yeni dönemin insan görüşü indirgemeci değil, çok-boyutlu ve paradoksaldir. Diyebiliriz ki (Batı) sosyolojisinde bildiğimiz sosyolojik kuramlar Batılı insan ve toplumların insan görüşleriyle; geçtiğimiz yüzyıllarda yaşadıkları toplumsal çatışma ve bunalımlarıyla yakından ilişkili olmuşlardır. Nihayet günümüzde bu etnosantrist (ya da avro-santrist) bakış açısı tartışılmaya açılmıştır. Bu tartışma ve yeni kuramsal arayışların daha farklı insan görüşlerini gündeme getireceğini ve sosyolojik kuramın daha da zenginleşeceğini söyleyebiliriz. ■